

37. ઉત્તર ગુજરાતની લોકકથામાં સમય, સમાજ અને વચન : એક અભ્યાસ

ડૉ. હરેશ પરમાર

સારાંશ :

ઉત્તર ગુજરાતની લોકકથાઓમાં જે તે સમયને અનુલક્ષીને લોકોમાં જે વાત વહેતી થઈ હોય અને પ્રચલિત બની હોય એ વાત લોકવાર્તા કે કોઈપણ મધ્યમ દ્વારા આપણી સમક્ષ આવે છે. બારોટ કે વહીવંચા તે આપણાં સુધી એ વાત ને પહોંચાડે છે. વર્તમાનમાં લોકસાહિત્ય પ્રત્યે જે નિરીક્ષણો અને અભ્યાસ થઈ રહ્યાં છે એ બાબતે એમ કહી શકાય કે, ઉત્તર ગુજરાતની લોકકથાનું ભવિષ્ય બહુ જ સારું છે તેમજ ગુજરાતમાં લોકસાહિત્ય સંદર્ભે આશાવાનની સાથે માતબર પણ છે. પ્રસ્તુત લેખમાં ત્રણ લોકવાર્તા સંદર્ભે વાત કરવાનો ઉપક્રમ રહેલો છે. જેમાં ‘મહેણાંના માર્યા’, ‘સૂરજમલની ટેકે’ અને ‘મોટામિયાં’ લોકવાર્તા સંદર્ભે સમય, સમાજ અને વચન સંદર્ભે વાત કરવાનો અભિગમ રહેલો છે. એ રીતે જોઈએ તો અતિશયોક્તિ એ સ્વાભાવિક બની જાય એ રીતે જોઈએ તો ભારતીય પરંપરામાં જે તે સમયે સમાજ કઈ રીતે રહેતો અને એકબીજાની કઈ રીતે આમન્યા કે સમ્માન જાળવતો એ આ વાર્તાઓમાં જોવા મળે છે.

અભ્યાસના શબ્દો : પરંપરા અને વચન, ધર્મ અને જાતિનો સમભાવ, વિશેષ વચન, ટેક, અંગ્રેજ અમલદારી, ભારતીય સંસ્કૃતિ, લોકવાર્તા કે લોકકથા.

‘મહેણાંના માર્યા’ લોકકથામાં ગજસિંહ અને ફતેહખાન વચ્ચેની લડાઈ અને વચન સંદર્ભે વાર્તા મુકાઈ છે. જેમાં ફતેહખાન જીતવા છતાં દિલ્લીના આદેશ મુજબ તેઓ ગજસિંહ ને પોતાનું રાજ કે કબજો આપે છે. ઝલોર ગજસિંહને મળ્યા પછીથી ગજસિંહ દાન આપવાનું વિચારે છે. જે દાન બાબતે ફતેહસિંહ પ્રચલિત છે. બીજાનું જીતેલું કે બીજાના રાજ્યનું દાન તેઓ કઈ રીતે આપી શકે ? તેમજ દાન આપવું કોને કહેવાય એ ફતેહસિંહ અહીં દાખલા રૂપે પોતાનું દીવાન અંતર્ગત આવતાં ગામડાંઓનું દાન કરે છે. આ અદભુત કથામાં અંગ્રેજ અમલદારી મજબૂત બને એ પહેલાંની સ્થિતિનું વર્ણન થયું છે.

આપણી સંસ્કૃતિમાં દાન આપવાની એક અલગ જ પરંપરા ચાલી આવે છે. એ ભારતીય પરંપરાને કોઈપણ રાજ્ય જીવંત રાખે છે. ફતેહખાન મુસ્લિમ હોવા છતાં તેઓ એક ઉત્તમ ઉદાહરણ પૂરું પાડે છે. ધર્મ અને દાનનું. તેઓને ગજસિંહના દાન આપવાની વાત પોતાનું અપમાન થતું કે અપમાન લાગતું હોવાથી તેઓ જાતે જ દાન દેવું કોને કહેવાય તે માટે તે બેતાલીશ ગામોમાં હિન્દુ અને મુસ્લિમ તેમજ કોઈપણ ઉચ્ચ-નીચનો, અમીર-ગરીબનો, બ્રાહ્મણ કે સૈયદનો ભેદ રાખ્યા વગર તેઓ સમાન રૂપે બેતાલીશ ગામોનું દાન સમાન રૂપે કરી દે છે. ને ત્યારે તેમની આ દાનવીર રૂપ સામે “ગજસિંહનો ગજ ફતેહખાનજીને માપવા માટે ટૂંકો પડ્યો!”¹

‘સૂરજમલની ટેકે’ માં કંપની સરકારમાંથી આદેશ સૂરજમલને ત્યાં આવે છે અને હથિયાર તાબે કરવાની વાત કરે છે. સૂરજમલ વ્યંગમાં કહે છે કે,

“ભારાના ભારા બાંધી તીરકામઠાં, તલવારો ને દેશી બંધૂકો અબઘડીએ હજાર કરી ઘો, આ ગોરાની છાતી માથે!”²

જો હથિયાર કંપની સરકારમાં જમા ન કરાવે તેમની સામે કંપની સરકારે ફાંસી આપવાનું ફરમાન કરાવ્યું છે. એ ફરમાનને સૂરજપાલ તલવારથી ફાડી નાખે છે અને અંગ્રેજ સામે બહારવટે નીકળી પડે છે. કંપની સરકાર તેમને હરાવી કે પકડી શકી નહીં.

અંત સુધી કે સ્વરાજ એટલે કે સ્વતંત્રતા આવી ત્યાં સુધી અંગ્રેજ સરકારની સામે તેમજ અંગ્રેજ સરકારના શાસનમાં સૂરજમલના મારવાડના ઈશાનિયા ખૂણામાં લોકો છૂટથી હથિયાર રાખી ફરતા હતાં. આમ એક ટેક કે એક વચન માટે સૂરજમલ જેવા બહાદૂરો કોઈથી ડર્યા વગર ન્યાય માટે હમેશાં લડતાં રહ્યાં હતાં.

‘મોટામિયાં’ કોળિયારા વિસ્તાર એટલે બનાસકાંઠામાં સ્થાનિક કોળી જાતિનો વિસ્તાર. એ તરફ ધારેવાડા ગામની ધરતીની આ વાર્તા કહેવામાં આવી છે. અહીં પણ હિન્દુ મુસ્લિમ એકતાની વાત થઈ છે. અહીં ગામના નારણ પટેલ પોતાના પ્રસંગ માટે બાજુના ગામમાં ઘરેણાં બનાવવા આપી આવે છે જેની જાણ લગભગ આજુબાજુના ગામમાં થઈ જાય છે. માટે નારણ પટેલ ચિંતામાં મુકાયા છે. જેમ જેમ લગ્ન પ્રસંગ વહેલો ને નજીક આવે છે એમ એમ તેઓ વધુ ચિંતા કરે છે. કારણ કે, ગામમાં ફરી એ ઘરેણાં લઈ કોણ આવે ? લૂંટાઈ જવાનો ભી વધતો જ

જાય છે. એ સમયમાં નારણ પટેલને મોટામિયાંની યાદ આવે છે. મોટામિયાં એટલેઉમરખાનજી, નારણ પટેલને તે પ્રેમથી મામા માનતા. નારણ પટેલ મોટામિયાં સામે જતાં જ તેઓ તેમને પ્રેમથી ને આદરથી સત્કારે છે તેમજ તેમની ચિંતા પામી જઈને વચન આપે છે કે,

“મામા, પગે આભડવા આવેલ સરપને જ્યમ ફંગોળી દે, ઈમ જ ફંગોળી ઘો તમારી સંઘીય ફકરોને ! ખુદાતાલાની મહેરબાની છે, તેથી કશો વાંધો નૈ આવે. સાંજુકનો તમારે ખોરડે આવી જઈશ, નિરાંતે વાતું કરશું. હળવા થઈ જાવ, મામા !”³

તેઓ ઘોડી લઈને સાથે હથિયારબંધ બની સોનાના ઘરેણાં લેવા જાય છે ને પાછા વળતાં તેમને રોકનાર કોળિયાર તેમને ડેલાં સુધી મુકવા માટે આવે છે. ભાલમજી આ વાત વિગતે જાણતા પેલા પાંચેય રોકનારને બોલાવી બહુ જ ઠપકો આપે છે ને તેમને બહું જ સંભળાવે છે. મોટામિયાના વંશજો આજે પણ માલણ ગામમાં રહે છે.

ઉપર્યુક્ત વાર્તાઓની ભાષા સરળ અને સહજ રીતે આલેખાઈ છે. સંપાદક દ્વારા અમુક સંવાદો અને વર્ણનોમાં માન્ય ભાષાનો ઉપયોગ જરૂર કર્યો છે. પરંતુ તે પણ યોગ્ય જ ઠરે છે. જેમ કે વાર્તા રસ જાળવવામાં પ્રસ્તુત વાર્તાઓ સફળ રહી છે. તેમાં આવતા વર્ણનો અતિશયોક્તિ સભર છે. પરંતુ બારોટ કે કથાકાર જો અતિશયોક્તિ ન ઉમેરે કે ન કરે તો વાર્તાનો અદ્ભુત અને વીર રસ જ સામાન્ય બની રહે, એટલે લોકોને જે ગમે છે એવી અભિવ્યક્તિ અહીં જોવા મળી છે.

પ્રસ્તુત વાર્તાઓમાં અંગ્રેજોનો સમય છે. અંગ્રેજ અમલદારીમાં કે કંપની સરકારમાં રહેતા રાજા રાજવાડાઓની કેવી હાલત હતી અને પ્રજાની કેવી હાલત હતી તે સ્પષ્ટ જોઈ શકાય છે. અહીં હિન્દુ-મુસ્લિમની વાત કોઈપણ ભેદ વગર રજુ થઈ છે. જેમાં કોઈ પૂર્વગ્રહ નથી જોવા મળતો. જે સહજ છે. જો ત્યારે હિન્દુ-મુસ્લિમના ભેદ હોત તો તે આ કથાઓમાં પણ જોવા મળત. દરેક સમસ્યા સામે બંને ધર્મ તેમજ લોકો એકબીજાના સહયોગી બની આગળ વધે છે. અહીં એ બાબત જરૂર છે કે, સમજદાર દીવાનો પણ રાજકીય રીતિ-નીતિનો ભોગ બને છે. નફરત સામે પ્રેમની અહીં વાત કરવામાં આવી છે. સાથે આદર અને સન્માનની. દાન કોને કહેવાય એ એક કદમ આગળ વધી પરાસ્ત થઈને પણ જીતી જવું એ બાબત પણ અહીં જોવા મળે છે.

પ્રસ્તુત વાર્તાઓમાં એક સૂર આપણને હમેશાં જોવા મળે છે કે, જેમણે પોતાના સદકાર્યો કર્યા છે તેઓ હમેશાં અમર બની જાય છે. જે લોકોમાં કથરૂપે આજે નહીં તો કાલે આપણી સમક્ષ પ્રગટ થાય છે. સાંપ્રત સમયમાં એકતા કેટલી જરૂરી છે અને આ ધરતીને એક તેમજ નેક બનાવવામાં કેટલાં લોકોએ ભોગ આપ્યો છે એ આ કથાઓ આપણને કહી જાય છે. ભારતીય સંસ્કૃતિ સ્વીકાર અને ક્ષમાની સંસ્કૃતિ છે. તેમજ દાનની સંસ્કૃતિ છે. જે આપણે આ કથામાં જોવા મળે છે. બેતાલીશ ગામોનું વિભાજન અને એ પણ સમાન રીતે હિન્દુ-મુસ્લિમમાં વહેંચાય છે જે સામાન્ય જનતાને સશક્ત તેમજ સમૃદ્ધ બનાવવા માટે ઉપરાંત સદભાવના, સૌહાર્દ અને માનવતા જગાવવાની વાત આપણને સહજ રીતે શીખવી ને સમજાવી જાય છે. જે પ્રસ્તુત વાર્તાઓની વિશેષતા છે. પ્રસ્તુત લોકવાર્તાઓ આ રીતે ભારતીય પરંપરા માટે પણ મહત્વની બની રહે છે.

સંદર્ભ :

ચંદરવાકર, પુષ્કર. ‘ઉત્તર ગુજરાતની લોકકથાઓ’, ઊંઝા : અસાઈત સાહિત્ય સભા, 1993.

1. --, ‘મહેણાંના માર્યા’ (લોકકથા), ‘ઉત્તર ગુજરાતની લોકકથાઓ’, ઊંઝા : અસાઈત સાહિત્ય સભા, 1993, પૃ. 20
2. --, ‘સૂરજમલની ટેકે’ (લોકકથા), ‘ઉત્તર ગુજરાતની લોકકથાઓ’, ઊંઝા : અસાઈત સાહિત્ય સભા, 1993, પૃ. 22
3. --, ‘મોટામિયાં’ (લોકકથા), ‘ઉત્તર ગુજરાતની લોકકથાઓ’, ઊંઝા : અસાઈત સાહિત્ય સભા, 1993, પૃ. 27